

V současné etapě vývoje se do popředí dostává rozvíjení kvalitativních faktorů rozvoje ve všech sférách společenského života. Veškeré úsilí se soustřeďuje na sjednocování vymožeností socialismu s vědeckotechnickou revolucí tak, aby současná i příští etapa vývoje naší společnosti znamenaly další významný krok k uskutečňování jejího humanistického cíle — k vybudování komunismu.

Rozhodujícím činitelem tohoto revolučního procesu je formování a rozvíjení subjektivních sil společenského vývoje, v nichž má základní úlohu dělnická třída. K jejímu zkoumání je třeba přistupovat s bedlivým vážením všech podmínek a okolností, v nichž v současné době tato třída, pod vedením svého revolučního předvoje — komunistické strany, realizuje svou historickou roli. Jde o kvalitativně nový stupeň rozvoje socialismu u nás i v celém socialistickém společenství v podmínkách prohloubení všeobecné krize kapitalismu, národně osvobozenického, revolučního a mírového hnutí ve světě, za současných revolučních změn ve vědě a technice, působících převratně na obsah práce a myšlení lidí.

V těchto širokých souvislostech a zároveň v konkrétních společenských procesech si dělnická třída jako rozhodující společenský subjekt osvojuje, přivlastňuje a mění podmínky života, podřizuje je objektivním třídním a tím celospolečenským zájmům. Současně se mění její objektivní postavení v dialektice výrobních sil a výrobních vztahů, její místo v sociálně třídní struktuře, její vnitřní složení v závislosti na jednotlivých etapách vyvráždění socialistického charakteru společnosti, jimiž prochází na cestě k vytváření beztřídní společnosti.

* * *

Pro teoretické postizení dělnické třídy je rozhodující její objektivní místo ve společnosti, kontext určité sociálně ekonomické formace. Výzkum dělnické třídy, jeho orientace, obsah, interpretace a praktické využití vychází vždy z koncepce společnosti, zahrnující i pojetí dělnické třídy. Důležitý vliv má i teoreticko-ideologická pozice, kterou zaujímá sám badatel. Srovnáme-li hlavní výzkumy dělníků realizované v kapitalistických zemích, zjišťujeme přes některé odlišnosti základní shodné rysy. Dělnická třída je v nich vytržena z dialektiky výrobních sil a výrobních vztahů a je pojata jako stratifikační vrstva, která buď mění, nebo nemění znaky svého sociálního postavení, modifikuje, nebo nemodifikuje svůj životní způsob, opouští, nebo neopouští své politické postoje. Hlavním problémem její sociální dynamiky je podle těchto výzkumů integrace dělníků do středostavovské společnosti, přiblížení jejich sociálního charakteru a životního způsobu maloburžoazii. Takto viděná společenská dynamika je různě transformována do konkrétních výzkumných problémů, jako je proces zburžoaznění [Goldthorpe 1969] nebo proces přeměny ideologie dělnické třídy, sledovaný ve výzkumech představ o třídním uspořádání společnosti [Lockwood 1976]. Výchozí teze jsou zpravidla v konfrontaci s empirickými daty zpochybněny, nicméně logika uvažování o dělnické třídě zůstává táž. V zásadě se zde prosazuje weberovská optika, podle níž je sociální třída

Tabulka 1. Sociálně třídní složení populace v letech 1950–1977

Společenská skupina	1950	1961	1970	1975	1976	1977
Dělníci	56,4	56,3	60,1	61,0	61,2	61,5
Zaměstnanci	16,4	27,9	27,4	28,0	28,0	28,7
Družstevní rolníci	0,0	10,6	9,4	8,3	8,1	7,8
Družstevní výrobci	0,0	1,2	1,7	1,7	1,7	1,7
Jednotlivě hospodařící rolníci	20,3	3,5	1,2	0,8	0,8	0,7
Svobodná povolání		0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Ostatní samostatní	6,9	0,3	0,1	0,1	0,1	0,1
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Prameny: Sčítání lidu, demografické bilance

pouhým souhrnem „třídních situací“, jejichž geneze může být nejrůznější, přičemž pro místo jedince ve společnosti je rozhodující jeho individuální způsob života, jeho vzdělání a společenské kontakty, případně odtrženě pojaté ekonomické, politické a kulturní aktivity. Jestliže podle teorie zburžoaznění se dělnická třída rozpouští ve středních vrstvách, pak v koncepci „nové dělnické třídy“, tvořící její komplementární pól, se naopak některé části „nové střední třídy“ spojují s dělníky a vytvářejí její technologickou elitu [Mallet 1963].

Proti stratifikačnímu pojetí stojí pojetí třídní. Zkoumat dělníky jako třídu znamená v prvé řadě chápat je v dynamice společenského vývoje (oproti stratifikačnímu průřezu společností), jako jeho generující sílu, nikoli jako odvozenou a opožděnou reflexi sociální dynamiky „vyšších vrstev“. Při výzkumu dělnické třídy nelze použít optiku jiných společenských tříd nebo vrstev, nýbrž její vlastní optiku, hledisko jejího vlastního rozvoje, její sebepřeměny jako rozhodujícího společenského subjektu. Potom jsou ovšem výzkumné problémy formulovány podstatně jinak. Protože dělnická třída nevystupuje jako pasivní objekt vnějších změn, ale jako subjekt využívající všech možností společenského pokroku ke změně systému hodnot, nejde v nich o „referenční skupiny“ dělnické třídy. Naopak, dělnická třída se tu stává referenční skupinou pro pojetí společenských problémů, jež ve svém rozvoji řeší a klade na stále vyšší kvalitativní úroveň. Postavení dělnické třídy v kapitalistické a v socialistické společnosti se zásadním způsobem liší a z toho vyplývají i jiné výzkumné problémy. V našem výzkumu vycházíme z podmínek a stupně rozvoje dělnické třídy v Československu a výzkumné problémy formulujeme tak, jak to odpovídá současné etapě výstavby socialismu a objektivním tendencím historického vývoje.

Tradice dělnické třídy jsou v socialistickém Československu velmi hluboké, jsou spjaty s dlouhou historií industrializace a dělnického hnutí, opírajícího se o odbornou i politickou vyspělost dělníků. Počátek výstavby socialismu je charakterizován početním rozmachem řad dělnické třídy, do níž v masové míře

přicházejí zemědělci, ženy z domácností i příslušníci maloburžoazie a některých dalších vrstev. Zároveň probíhají rychlé vyrovnávací procesy mezi českými zeměmi a Slovenskem, posiluje se dělnický charakter celé společnosti. Na tyto přesuny navazují další kvalitativní přeměny dělnické třídy, především růst její kvalifikační, vzdělanostní a kulturní úrovně, růst její odvětvové, podnikové i územní koncentrace, růst jejího sepětí s moderní technikou a zvyšování její účasti jak na řídicích a inovačních procesech v ekonomické oblasti, tak na politickém řízení a veřejném životě. Podstatně se mění materiální podmínky života dělnické třídy i její společenské vědomí, které nemá nic společného s kulturní izolací dělníků v kapitalistické společnosti.

Ve všech oblastech společenského života se ukazuje, že dělnická třída je vedoucí silou socialistické společnosti a že v těchto intencích probíhá její hluboká vnitřní proměna. Dělník je osvobozen z absolutního tlaku ekonomického donucení, jeho pracovní aktivita je materiálně stimulována a v jejím rozmachu nabývají stále důležitější místo morální hodnoty a sepětí s cílem socialistické výstavby. Pro první etapy socialistického vývoje je přitom charakteristické, že vnitřní přeměna dělnické třídy probíhá jakoby na pozadí změn jiných společenských tříd, jejichž rozvojový proces je v souladu s dlouhodobými společenskými zájmy dělnickou třídou vyvolán, řízen a do značné míry i sycen z jejich sociálních zdrojů — to se konkrétně týká přeměny soukromých zemědělců ve třídu družstevních rolníků a formování socialistické inteligence. Dělnická třída do nich vkládá mnohé ze svého sociálního charakteru a formuje tak podmínky budoucí sociální stejnorodosti socialistické společnosti. V těchto procesech mění sebe samu, jiné společenské skupiny i sociální strukturu celé společnosti, přičemž se dále rozvíjí v kontextu nové sociální struktury, nových společenských vztahů i nových problémů. V charakteru těchto problémů se prokazuje integrace dělnické třídy s ostatními sociálními složkami socialistické společnosti ve zdrojích sociálního postavení, v životním způsobu, vědomí a zájmech. Proto jsou i otázky pro výzkum dělnické třídy formulovány v poloze společenských problémů, jež každodenní ekonomická, sociální a politická praxe dělnické třídy přináší, jež se stávají součástí jejího společenského vědomí a jsou iniciativně a programově řešeny komunistickou stranou.

Současná etapa výstavby rozvinuté socialistické společnosti je charakterizována plným prosazením vedoucí role dělnické třídy ve všech oblastech společenského života. Jak bylo konstatováno ve *Zprávě o činnosti strany a vývoji společnosti*, přednesené na XV. sjezdu KSČ soudruhем Gustávem Husákem, „jedním z nejvýznamnějších výsledků vývoje po XIV. sjezdu je skutečnost, že se upevnilo postavení dělnické třídy jako hospodáře a hlavního tvůrce materiálních hodnot, páteře našeho politického systému, že vzrostla její uvědomělost, technická i kulturní úroveň.“ Charakteristickým rysem tohoto vývoje je přitom skutečnost, že dělnická třída je jeho rozhodujícím iniciátorem a nositelem, že jde o proces, v němž dělnická třída měníc sama sebe mění i celou společnost: „Tak, jak roste váha dělnické třídy v socialistické společnosti, rozvíjejí se její tvůrčí síly, osvojuje si nový styl myšlení, nové přístupy k přeměně životních podmínek, přetváří sebe sama a zároveň mění i způsob života celé společnosti.“ [Zpráva 1976: 32—33]

Vedoucí role dělnické třídy je pevně zakotvena v jejím postavení v ekonomické sféře, a to jak v oblasti výrobních sil, tak v oblasti výrobních vztahů. Rozhodující pro socialistický vývoj je revoluční nastolení historicky nejprogressivnějších výrobních vztahů, všelidového vlastnictví výrobních prostředků. Samo vytváření nových vlastnických poměrů je nerozlučně spojeno s rozvojem vý-

Tabulka 2. Základní prostředky a vybavenost dělníků v průmyslu v letech 1951–1975

Ukazatel	1951 až 1955	1956 až 1960	1961 až 1965	1966 až 1970	1971 až 1975
Průměrný roční přírůstek základních prostředků (v %)	4,3	4,7	5,1	4,3	5,8
Podíl strojů v základních prostředcích (v %)	32,7	35,8	38,5	40,3	43,0
Průměrný roční přírůstek vybavenosti dělníků stroji (v %)	2,4	3,4	6,5	2,0	5,4
Počet dělníků uvolněných novou technikou (v tisících osob)	83	157	160	288	395

Pramen: Statistika průmyslu

robních sil, uskutečňovaném na základě uplatňování nejnovější vědy a techniky ve výrobním procesu.

Rozvoj materiálně technické základny se v sedmdesátých letech vyznačuje na jedné straně zvýšením intenzity investování, na druhé straně však poklesem obnovy strojů a zařízení, jejíž stupeň ještě v roce 1976 zůstává na nízké úrovni. Znamená to, že většina dělníků pracuje ve výrobně technických podmínkách, které se mění poměrně pomalu, přičemž z hlediska obsahu práce dominuje dosud výroba spjatá s obsluhou mechanizovaných a částečně automatizovaných strojů; v roce 1976 bylo v průmyslu a stavebnictví 43 % mechanizovaných strojů, 44 % částečně automatizovaných strojů a pouze 11 % strojů plně automatizovaných. Přesto již v tomto stadiu zavádění automatizace je třeba počítat se všemi jejími důsledky, tj. někdy krátkodobě s kvalifikačním rozmělněním práce i s tendencemi subjektivní dequalifikace, dlouhodobě však s celkovou změnou charakteru dělnické práce, kde zatím převažující výkonné funkce se mění ve funkce řídicí, kontrolní a rozhodovací. Zavedení automatizované výroby tedy vyžaduje odpovídající změny v kvalifikační a profesní struktuře, protože dochází ke zvyšování podílu špičkových profesí s vysokými kvalifikačními nároky. Úspěšný rozvoj automatizace je nemyslitelný bez bezprostřední účasti pracujících v rozhodování o všech aspektech a etapách zavádění nové technologie a všech ekonomických a sociálních problémech, jež jsou s tímto procesem nevyhnutelně spojeny.

Vědeckotechnický rozvoj vytváří podmínky a stimuly pro kvalifikační růst dělnické třídy, pro změny její vzdělanostní a profesní struktury. Trvale vzrůstá počet kvalifikovaných dělníků a klesá počet i poměrné zastoupení nekvalifikovaných a pomocných dělníků, kteří reprezentují spíše starší generace dělnické třídy: v současné době již jen nepatrný počet mladých lidí (v roce 1976 to byla 4 %, z nich většina dívek) odchází ze základní školy přímo na pracovní místa.

Podíl dělníků, kteří jsou vyučeni v oboru, v němž pracují, se mezi roky 1959 a 1974 zvýšil ze 48 % na 55 %, přičemž dále rychle roste v souladu s výměnou generací dělnické třídy. Mezi jednotlivými obory dělnické práce se však uchovávají značné rozdíly — mezi obory s nejvyšší úrovní patří tradičně strojírenství, elektrotechnika, stavebnictví, polygrafie; naopak některé obory, které v období socialistické výstavby zaznamenaly rychlý růst, zůstávají kvalifikačně podprůměrné — to se týká chemie, hornictví, hutnictví. Druhým zdrojem po-

Tabulka 3. Kvalifikovaní dělníci a provozní pracovníci podle vyučení a využití kvalifikace v letech 1971–1974 (v %)

Obor	Podíl vyučených v oboru, ve kterém pracují		Podíl pracujících v oboru, ve kterém jsou vyučení	
	1971	1974	1971	1974
Hornictví a hornická geologie	29,5	32,3	65,5	61,4
Hutnictví	32,7	32,0	60,0	59,2
Strojírenství a ostatní kovodělná výroba	68,6	69,8	60,5	61,5
Elektrotechnika	76,1	78,8	79,3	79,7
Technická chemie silikátů	21,5	25,1	56,8	61,5
Technická chemie ostatní	25,8	28,8	69,3	76,2
Potravinářství	43,0	43,1	44,0	45,6
Textil a oděvnictví	40,2	41,6	55,3	54,5
Zpracování kůže a výroba obuvi	27,6	27,8	53,5	54,8
Zpracování dřeva a výroba hudebních nástrojů	45,8	43,3	61,3	60,4
Polygrafie, zpracování papíru, filmu a fotografie	58,6	60,3	73,4	73,5
Stavebnictví a zeměměřičství	74,7	76,4	74,4	74,3
Doprava, pošty, telekomunikace	23,7	15,9	51,8	44,3
Zemědělství a lesní hospodářství	22,9	24,7	73,9	76,0
Ekonomika a organizace, obchod a služby	64,6	66,8	51,8	47,5
Užitě umění, rukodělná a umělecko-řemeslná výroba	42,8	38,0	65,1	65,5
Celkem	52,4	54,5	65,1	65,5
Z toho ženy	35,0	38,3	69,3	68,7

Pramen: Šetření kvalifikovaných dělníků 1971, 1974.

měrně slabého kvalifikačního obsazení pracovních míst je nízké využití kvalifikace získané vyučením; podíl těch, kdo pracují na jiných místech, než odpovídá jejich kvalifikaci, se s menšími odchylkami stále pohybuje okolo 35 %. Je zřejmé, že nevyužívání získaných znalostí v řadě oborů dělnické práce představuje značné národohospodářské ztráty, a to jak z hlediska ryze ekonomických kategorií (nízké využití kvalifikace v oborech, kde je vysoký podíl neobsazených dělnických míst), tak z hlediska širší ekonomické efektivity (možné nižší výkonové a kvalitativní parametry práce, slabší vztah k práci a subjektivní spokojenost).

Přestože vyučení představuje i perspektivně rozhodující formu kvalifikace dělnické třídy, je třeba sledovat narůstající podíl dělníků, u nichž zapojení do technologicky a organizačně složitých výrobních procesů vyžaduje zvládnutí vyšší odborné přípravy. Již v r. 1970 mělo téměř 5 % dělníků středoškolské vzdělání, přičemž v nejmladších věkových skupinách dělnické třídy dosahoval tento podíl 7 %. Tento trend dále výrazně posílí nová výchovně vzdělávací soustava, podle níž budou odborná učiliště poskytovat úplné střední vzdělání ve čtyřletých učebních oborech. Lze odhadnout, že již v roce 1990 bude 8 % dělníků mít výuční list a maturitní vysvědčení zároveň, tj. hraniční kvalifikaci, odpovídající stoupající složitosti a odborné náročnosti dělnické práce. Tím se současně formuje významná dělnická vrstva, propojující dělnickou třídu se socialistickou inteligencí ve směru odpovídajícím jak sociálnímu rozvoji dělnické třídy, tak procesům sociální homogenizace socialistické společnosti. Proto je třeba tento trend co nejvíce podporovat, a to nejen na straně vzdělávacího systému, ale také na straně ekonomiky — vytvářením potřebného počtu pracovních míst, kde by nové kvalifikační formy mohly být plně využity.

O morální vyspělosti a plné identifikaci dělnické třídy s cíli hospodářského a sociálního rozvoje naší společnosti svědčí vysoká míra její angažovanosti a iniciativy jak v práci a řízení výrobních kolektivů, tak v širších společenských rámcích. Například v socialistickém soutěžení bylo v roce 1976 zapojeno téměř 20 tisíc kolektivů s více než 5600 tisíc pracujících, z nichž bylo 69 % dělníků. V hnutí brigád socialistické práce bylo v roce 1976 zapojeno více než 2300 tisíc pracujících, z nich opět většina dělníků. Ukazuje se, že jsou to právě dělnické kolektivy, které se častěji účastní různých forem zlepšovateľského hnutí nebo využívají některou z novátorských metod práce. Doposud však brigády socialistické práce rozvíjejí svoji činnost úspěšněji v oblasti pracovní než v oblasti mimopracovní, tj. politické, ideově výchovné a společenské. Není pochyb o tom, že v rozvoji pracovní iniciativy dělnické třídy existují stále velké rezervy, které by bylo možno využít pomocí účinnějšího propojení morální a materiální stimulace i lepším sladěním individuální a kolektivní pracovní angažovanosti.

Rozhodující podíl dělnické třídy na tvorbě materiálního bohatství společnosti je základem i historickým oprávněním její nejširší politické aktivity, rozhodující účasti na řízení společnosti. Politická aktivita dělnické třídy se uskutečňuje v několika rovinách. Základní je zde uplatňování a neustálé rozvíjení a prohlubování vedoucí úlohy komunistické strany jako politické avantgardy dělnické třídy, která se v převážné míře z jejích příslušníků skládá a prosazuje její historické zájmy v každodenní řídicí praxi. Pro současné období je charakteristické, že většina kandidátů strany (více než 62 %) jsou dělníci. V tomto směru posilování dělnického charakteru komunistické strany je třeba postupovat i nadále. S tím souvisí i pozitivní skutečnost, že většina nových členů jsou mladí lidé.

Druhou důležitou rovinou politické aktivity je účast dělníků ve volených zastupitelských orgánech, od místních národních výborů až po Federální shromáždění. V průběhu socialistické výstavby tato účast neustále roste a mění se i kvalitativně, v souladu s rostoucí vyspělostí dělnické třídy a s kumulací její historické zkušenosti. Poslední volby v roce 1976 plně navázaly na trend obnovy vedoucího postavení dělnické třídy i v této oblasti, kdy aktivní dělníci (tj. nepočítaje ostatní pracovníky dělnického původu nebo s původním dělnickým povoláním, kterých je většina) tvoří rozhodující část poslanců (43 %), přičemž v samotném Federálním shromáždění zasedá 29 % aktivních dělníků. I zde je

*Tabulka 4. Vybavenost domácností předměty dlouhodobé spotřeby v roce 1976
(počet kusů na 100 domácností)*

Předmět	Domácnosti		
	dělníků	zaměstnanců	družstevních rolníků
Chladnička	91,1	92,1	89,8
Pračka standardní	84,4	77,1	89,0
Pračka automatická	13,9	17,1	12,9
Televizor	96,7	96,4	96,2
Gramorádio a hudební skříň	28,1	32,3	24,6
Stereosouprava	2,3	3,6	1,0
Magnetofon	31,4	38,3	23,3
Hudební nástroj	12,4	24,0	11,4
Osobní automobil	44,0	52,9	55,7
Chata nebo chalupa	7,9	14,2	0,7
Telefon	27,6	43,9	11,0

Pramen: Šetření rodinných účtů 1976.

třeba dále prosazovat zvyšující se podíl dělnické třídy na řízení společnosti, odpovídající její váze a reálnému významu a vyjadřující její vedoucí úlohu při budování rozvinutého socialismu. Také v dalších organizacích Národní fronty je aktivní účast dělnické třídy objektivní garancí jejich úspěšné činnosti — ve volených odborových orgánech všech stupňů pracuje 50 % dělnických funkcionářů, téměř 45 % dělnické mládeže je organizováno v SSM.

Výrazem společenského postavení dělnické třídy a jednou z nejvýznamnějších podmínek jejího sociálního rozvoje je míra uspokojování jejích hmotných potřeb, které právě v socialistické společnosti rychle rostou. V současné době se průměrná mzda průmyslových dělníků pohybuje jen nepatrně pod průměrnou mzdovou hladinou, která v roce 1977 činila 2447 Kčs. Do roku 1980 se předpokládá zvýšení průměrné mzdy na 2700 Kčs. Pozitivní charakteristikou nedávného vývoje je skutečnost, že proti předchozím trendům rostly příjmy dělnických domácností o něco rychleji než příjmy domácností zaměstnaneckých a domácností družstevních rolníků. V roce 1973 činily příjmy na hlavu v dělnických domácnostech 14 735 Kčs ročně, což představuje 96 % celospolečenského průměru, 84 % příjmů zaměstnaneckých domácností a 92 % příjmů v domácnostech družstevních rolníků.

Příjmový růst je hlavním faktorem odstraňování rozdílů i v dalších složkách životní úrovně. Ukazuje se totiž, že na rozdíl od minulosti i od situace v kapitalistických zemích již u nás nefungují odlišné spotřební vzory, že struktura spotřeby a tím struktura peněžního rozpočtu dělnické a zaměstnanecké rodiny je prakticky stejná, pokud jsou stejné jejich příjmy. Znamená to, že rozhodující výdajovou položkou se stávají nákupy průmyslového zboží, že se relativně snižují výdaje na stravování (přírozeně při jejich stálém absolutním růstu) a že rostou výdaje na služby a na platby a také úsporné vklady. Rostoucí výdaje na průmyslové zboží se stávají základem pro vyrovnání i v tzv. nestandardním vybavení domácností; úroveň ve standardní vybavenosti se mezi společenskými skupinami liší už jen velmi málo.

V sedmdesátých letech se výrazně zmenšila také rozdílnost v kvalitativní úrovni bydlení rodin dělnických a rodin patřících do jiných společenských skupin. V roce 1976 bydlelo 54 % dělnických rodin v bytech postavených po roce 1945 (oproti 62 % zaměstnaneckých domácností a 47 % rodin družstevních rolníků) a 41 % v bytě I. kategorie (oproti 62 % zaměstnanců a 24 % družstev-

ních rolníků). Vzhledem k větší průměrné velikosti dělnických domácností jsou také méně příznivé ukazatele zalidněnosti bytů — zatímco v dělnických bytech připadá na osobu 13 m² obytné plochy, ve společenském průměru i v ostatních společenských skupinách je to 15 m². V bytové politice (v 6. pětiletce má být přiděleno 640 tisíc nových bytů) je třeba sladit záměry efektivního rozmístění pracovních sil a jejich stabilizace v perspektivních ekonomických centrech naší společnosti s požadavky dalšího prosazování sociální stejnorodosti v oblasti životní úrovně.

Všestranná ekonomická a politická aktivizace dělnické třídy spolu se změnami v materiálních podmínkách jejího života je úzce spjata s pohybem společenského vědomí, s neustálým obohacováním hodnotového světa dělnické třídy. Vědomí dělnické třídy jakožto subjektivní výraz jejího životního způsobu i jakožto stimul jeho dalších přeměn nemá již nic společného s kulturní izolací dělníků v podmínkách kapitalistické společnosti, nýbrž naopak vyjadřuje celospolečenské poslání dělnické třídy jako nositele a garanta společenského pokroku v politické, ekonomické i sociální oblasti. Dělnická třída za socialismu je dynamickou silou, která má v sobě samé zdroje svého pohybu, strhávající ostatní sociální třídy a skupiny. Stejně dynamický je i obsah životního způsobu, jehož dalekosáhlé změny otevírá. Prosazování náročných rysů socialistického způsobu života nemůže být jednorázové a mechanické, nýbrž musí odpovídat možnostem a potřebám jednotlivých etap ekonomického a sociálního rozvoje společnosti. V rámci této komplexnosti a napětí různých momentů se v postupu socialistického vývoje přesunuje problémové těžiště rozvoje dělnické třídy v prohlubování její vedoucí úlohy ve společnosti a spolu s tím se musí měnit i obsah a orientace výzkumných prací, které by měly směřovat ke komplexnímu zachycení různých stránek života dělnické třídy a jejich vzájemného propojení.

Formulace souhrnných hypotéz výzkumu dělnické třídy v naší společnosti vychází z konfrontace vývojové etapy objektivní reality se stupněm našeho poznání. Proto byla na základě rozsáhlých statistických a sociologických materiálů zkoumána geneze dělnické třídy v Československu, její vývoj a charakteristika současné etapy. Zároveň vycházíme z dlouhodobých vývojových perspektiv, v nichž dělnická třída vystupuje jako historický subjekt objektivně spjatý se společenským pokrokem, vědeckotechnickou revolucí a humanistickými hodnotami socialismu.

Na tomto základě pak byly stanoveny čtyři hypotézy, odpovídající závažným problémům týkajícím se dělnické třídy a celé společnosti zároveň. Ve všech se ukazuje, že sociální rozvoj dělnické třídy není jejím mechanickým pohybem vůči jiné společenské skupině, nýbrž organickou dynamikou sociální struktury jako celku a dělnické třídy samé jako její hybné síly.

První hypotéza se týká vztahu rozvoje výrobních sil, výrobních vztahů a tvůrčí aktivity dělnické třídy, jako jejich spojujícího článku. Vzpomeneme-li na komplementární teorie zburžoaznění a koncepci technologicky definované „nové dělnické třídy“, vidíme, že problémy změn dělnické třídy jsou řešeny nejen referenčním přenesením na jiné společenské skupiny, ale také odtrženě jeden od druhého. Nové postavení dělníka v technologickém systému a změna jeho společenského zařazení zde představují samostatné problémy, jejichž současné řešení je pak přirozeně nemožné. V našem přístupu vycházíme z dialektické jednoty těchto procesů i z jejich vnitřní rozpornosti, která v průběhu socialistického vývoje mění svoji taktiku. Společenské vlastnictví výrobních prostředků, nastolené v socialistické revoluci, stimuluje rychlý rozvoj výrobních sil, uskutečňovaný na základě intenzivního vědeckotechnického

rozvoje. S tímto procesem je také bytostně spjata dělnická třída, která od počátku socialistických přeměn vystupuje jako rozhodující vlastník výrobních prostředků, jichž je zároveň uživatelem, rozmnožovatelem a inovátorem. Realizace této role předpokládá plný rozvoj výrobních sil a plné osvojení nových vlastnických vztahů ve společenském vědomí a praktické činnosti lidí. Tohoto cílového stavu je však dosahováno v nerovnoměrném a rozporném vývojovém procesu, v němž na jedné straně rozvoj výrobních sil teprve postupně využívá všech možností daných revoluční přeměnou výrobních vztahů a na druhé straně dosažený stupeň rozvoje výrobních vztahů je teprve postupně plně využíván na základě nejširší aktivity bezprostředních výrobců. Dialektika věcných a vztahových stránek, současná produkce materiálních statků a sociálních vztahů a hluboké propojení objektivního a subjektivního momentu v postavení dělnické třídy, to vše představuje nosnou strukturu celého životního procesu a hnací sílu ekonomického a sociálního rozvoje.

Druhá hypotéza se týká integračních procesů v oblasti zájmů. Na rozdíl od kapitalistické společnosti, která systematicky atomizuje společenské vztahy, staví jedince proti kolektivu, kolektiv proti třídě a třídu proti společnosti, je socialistický společenský řád budován na integračních procesech se sociálně homogenizačními cíli. Předvojem, organizátorem i hlavním nositelem socialistického kolektivismu je dělnická třída, především její nejvyspělejší a nejorganizovanější průmyslová část. Individualismus staré společnosti však zůstává zakořeněn ve vědomí a jednání některých skupin, přičemž některé přechodné nedostatky přispívají k jeho reprodukci, především v sociálně nevyhraněných vrstvách obyvatelstva. Dělnický kolektiv průmyslového závodu je nejpevnějším vzorem socialistického kolektivismu, který přirozeně zahrnuje i rozvíjení osobnosti, uplatňování individuálních zájmů, potřeb a aspirací. Ani tento kolektiv není však bezrozporný, pokud jde o proporce individuálních, kolektivních a třídních zájmů v jeho celkové zájmové struktuře. Právě úloha dělnické třídy jako rozhodujícího celospolečenského vlastníka, má-li být plně realizována a rozvinuta, předpokládá preferenci třídních zájmů (které v podstatě splývají vjedno se zájmy celospolečenskými) před zájmy kolektivů a preferenci kolektivních zájmů před individuálními zájmy. Překonávání opačných preferencí, negativně ovlivňujících ekonomickou dynamiku i sociální růst, je zdrojem dalšího rozvoje dělnické třídy i celé společnosti.

Třetí hypotéza se týká vztahu pracovní a mimopracovní sféry. Charakteristickým rysem soudobého kapitalismu je skutečnost, že staví do protikladu „nutnou“ sféru práce a „svobodnou“ sféru spotřeby a volného času, jak je to vyjadřováno a prosazováno v koncepci spotřební společnosti. Bohatství lidského rozvoje je zde redukováno na reprodukci v rámci kvantitativně pojatého univerza potřeb. Období socialistických přeměn je cestou ke komunistickému způsobu života, v němž je tento protiklad postupně překonáván. Právě dělnická třída jako vůdčí síla nejprogresivnějších historických tendencí je i rozhodujícím subjektem řešení tohoto rozporu. Protože však důležitým zdrojem překonávání tohoto protikladu je kromě struktury společenských vztahů i charakter a kulturně technická úroveň konkrétní práce, je postavení dělnické třídy poznamenáno rozporem, který může brzdit její vlastní rozvoj i dynamiku celé společnosti v ekonomických a sociálních rozměrech. Překonávání tohoto rozporu je úzce spjata s odstraňováním rozdílu mezi duševní a fyzickou prací. To se nejprve realizuje jako sbližování fyzicky a duševně pracujících v procesu hluboké demokratizace společenského života a kultury, vyvěrající z přeměn společenských vztahů a převratu v oblasti hodnot a souvisící s rozvojem vědy a techniky. Výsledkem tohoto procesu je intelektualizace práce ve stále

rostoucím počtu dělnických profesí a celkový růst vzdělanosti dělnické třídy. Druhou stránkou problému je v podstatě nežádoucí soulad mezi zaostáváním v přeměně obsahu dělnické práce a nižší úrovni kultivace dělnické třídy v mimopracovní oblasti. Zde ovšem nemůžeme uplatňovat statické hledisko „kultury dělnické třídy“ [Hoggart 1967], nýbrž musíme sledovat kulturní rozvoj dělnické třídy v dynamice společenské skutečnosti, v níž se kulturní distance radikálně zmenšila a nadále zmenšuje, a z hlediska nových, socialistických hodnot, překonávajících zdánlivě neutrální, ve skutečnosti však elitistické standardy.

Čtvrtá hypotéza se týká postavení dělnické třídy v dialektice homogenizačních a diferenciacních procesů. Na rozdíl od kapitalistické společnosti, kde měnící se formy zakrývají proces reprodukce společenského uspořádání (Bourdieu 1970), je socialistická společnost třídní společností nového typu, v níž přeměna sociální struktury a prohlubování vedoucí úlohy dělnické třídy je zároveň přípravou k úplnému odstranění třídních vztahů, formování všelidové, sociálně stejnorodé společnosti. Dělnická třída je iniciátorem a hnací silou tohoto procesu, v němž mění jak své postavení vůči ostatním společenským skupinám, tak svoji vnitrotřídní strukturu. Cílem není formování sociálně uniformní třídy nebo společnosti, nýbrž jde o jednotu homogenizačních a nových diferenciacních procesů. Základ homogenizačních procesů vyvěrá z vyrovnání v postavení dělníků (i ostatních pracujících) jako vlastníků, jako výrobců a uživatelů. Na rozšiřujícím se základě sociální stejnorodosti pak vystupují do popředí difference spjaté nejen s trvalou dělbou práce a s uplatňováním socialistického principu odměňování podle práce, ale také s rozvojem individuality každého člena společnosti. Historická dialektika homogenizačních procesů je taková, že právě překonávání hlavních protikladů mezi oběma našimi národy, mezi městem a venkovem; mezi fyzickou a duševní prací vede k vytváření nových sociálních meziklanků a tím i k diferenciaci nového typu. Dělnická třída je v centru těchto procesů, přičemž její současná vnitrotřídní struktura je složitým výsledkem minulé diferenciaci, realizovaného stupně homogenizace a nové diferenciaci. Homogenizační a diferenciacní procesy jsou význačným zdrojem vnitřní dynamiky dělnické třídy, rozvoje její společenské úlohy a tím i změn v sociální struktuře a způsobu života socialistické společnosti jako celku.

Tyto obecné hypotézy jsou v postupu projektových prací na výzkumu rozpracovány a operacionalizovány, a to tak, aby byl zachován jejich komplexní a dynamický charakter. Znamená to, že ani dílčí hypotézy nejsou separátně vztahovány k věcně vymezeným životním sférám, jako je práce, materiální podmínky života, společenské aktivity, volný čas. Tyto sféry jsou nahlíženy v komplexu a vzájemných vazbách, a to vždy z hlediska určité centrální kategorie. V případě hypotézy o interakci výrobních vztahů, výrobních sil a tvůrčí aktivity dělnické třídy je to kategorie činností, v případě hypotézy o relacích třídních, kolektivních a individuálních zájmů je to kategorie objektivních zájmů, v hypotéze o vztazích pracovní a mimopracovní oblasti je to kategorie společenských hodnot a v hypotéze o dialektice homogenizačních a diferenciacních procesů je to kategorie společenských vztahů. Z hlediska těchto čtyř kategorií lze i tytéž objektivní skutečnosti a subjektivní výpovědi respondentů interpretovat ve vztahu k různým souhrnným hypotézám a reálným společenským problémům.

Druhým charakteristickým směrem operacionalizace a formulace výzkumných problémů je úsilí o simultánní zjišťování a konfrontaci objektivního stavu věcí s jeho reflexí, zejména s cílovými hodnotami socialistické společnosti, předpokládající široké využití historických, statistických a sociologických dat a jejich zobecňující interpretaci. Třetím charakteristickým směrem je sledování

různých společenských rámců života dělnické třídy. Pomocí údajů zjištěných sekundární analýzou bude možné začlenit zkoumaný soubor do hlavních dimenzí sociální a ekonomické struktury, určit jeho specifické místo, typické i odlišující charakteristiky. Stejně tak i zpětně je třeba v empirickém výzkumu a jeho interpretaci uvažovat kontexty, v nichž dotazované kolektivy a jejich členové reálně žijí, reprodukuji podmínky svého života a rozvíjejí se.

Výstavba rozvinutého socialismu je hluboce spjata s rozvojem a sociálními proměnami dělnické třídy. Jde o revoluční proces vycházející z propojování vědeckotechnické revoluce s přednostmi socialismu jako výrazu nové dialektiky výrobních sil a výrobních vztahů. Dělnická třída v tomto procesu nemizí, nýbrž rozvíjí se a její růst je zároveň přerůstáním celé sociální struktury do společnosti nového typu, rozvinutého socialismu, v němž jsou objektivně progresivní sociální charakteristiky dělnické třídy osvojovány všemi společenskými skupinami.

Marxisticko-leninská teoreticko-metodologická východiska umožňují uplatňovat dynamické pojetí dělnické třídy a reálných problémů jejího rozvoje. Vedou k propracování takových přístupů k sociologickému výzkumu, který se — na rozdíl od statisticky a jednosměrně koncipovaného výzkumu dělnické třídy v buržoazní sociologii — zaměřuje na rozhodující mechanismy jejího rozvoje a kvalitativních vnitřních přeměn. Umožňuje odhalovat utváření nových, komunistických prvků ve formách a obsahu života a vědomí dělnické třídy a postihovat tak reálné tendence dalšího rozvoje její mnohostranné aktivity a iniciativy a zároveň s tím i zrod nových cest prohlubování vedoucí úlohy dělnické třídy v socialistické společnosti, která ústí ve sjednocení celé společnosti na principech uplatňování, rozvíjení a utváření potřeb všestranně rozvinutého individua.

Literatura

- Bourdieu, P. — Passeron, J.-C.: *La reproduction*. Paris, Minuit 1970.
Goldthorpe, J. H. — Lockwood, D. — Bechofer, F. — Platt, J.: *The Affluent Worker in the Class Structure*. Cambridge, Cambridge University Press 1969.
Hoggart, R.: *The Uses of Literacy*. London, Chatto and Windus 1967.
Lockwood, D.: *Sources of Variations in Working-class Images of Society*. In: *Working-class Images of Society* (Ed.: M. Bulmer). London, Heinemann 1976.
Mallet, S.: *La nouvelle classe ouvrière*, Paris, Éditions du Seuil 1969.
Zpráva o činnosti strany a vývoji společnosti od XIV. sjezdu KSČ a další úkoly strany. Praha, Svoboda 1976.

Резюме

Гулакова М.: Реальность, толкование и исследование рабочего класса

С точки зрения стратификационного толкования рабочий класс вырван из диалектики развития производительных сил и производственных отношений и расценивается лишь под углом зрения интеграции в средних слоях. Применение классового толкования означает: воспринимать рабочий класс в динамике общественного развития, сознавать его преобразующую силу и следить за ним с точки зрения его собственного развития, его самоизменения как решающего общественного субъекта. Положение рабочего

класса в капиталистическом и социалистическом обществе принципиально отличается друг от друга, а из этого вытекают и иные исследовательские проблемы. При составлении плана нашего исследования мы исходим из условий и уровня развития рабочего класса в Чехословакии на современном этапе развитого социалистического общества. Этот этап характеризуется полным осуществлением руководящей роли рабочего класса во всех областях общественной жизни, которая закреплена его положением в экономической сфере и отражается на его всестороннем политическом, специальном и культурном развитии.

На основе сопоставления этапа развития с уровнем нашего познания были сформулированы четыре общих гипотезы исследования, отвечающих важным проблемам, касающимся рабочего класса и всего общества. Первая из них касается диалектики производительных сил и социалистических производственных отношений, потенциции развития которых еще не были исчерпаны и они связаны с творческой активностью рабочего класса. Вторая гипотеза касается процессов интеграции в области интересов, в ходе которых необходимо постоянно ориентироваться на объединение классовых интересов с общественными интересами, преферировать общественные интересы перед личными. Третья гипотеза касается диалектики рабочей и нерабочей атмосферы, которые являются объективно предметом процессов культивирования и интеграции. Четвертая гипотеза касается положения рабочего класса в диалектике гомогенизации и дифференциации процессов, которые являются важным источником его внутренней динамики. Рабочий класс в ходе этих процессов не исчезает, но прежде всего одновременно развивается с перерастанием всей социальной структуры в общество нового типа, в котором прогрессивные социальные характеристики рабочего класса усваиваются всеми общественными группами.

Summary

Huláková M.: Reality, Conception and Research of the Working Class

In the stratification conception, the working class is isolated from the dialectics of productive forces and production relations and is examined only from the viewpoint of integration into the middle classes. The application of the class conception makes it essential to comprehend the working class in the dynamics of social development, to conceive it as a generating force and to study it from the aspect of its own development, of its self-transformation as a decisive social subject. There are substantial differences in the position of the working class in the capitalist and the socialist society; this gives rise to a number of still other research problems. In conceiving our research, primary attention has been paid to the conditions and the level of development of the working class in Czechoslovakia at the present stage of building up an advanced socialist society. This stage is characterized by a full enforcement of the leading role of the working class in all areas of social life which is anchored in its position in the economic sphere and projects itself into its many-sided political, professional and cultural development.

The confrontation of the development stage with the level of our knowledge allowed us to formulate four general research hypotheses referring to major problems connected with the working class and with society as a whole. The first of these concerns the dialectics of productive forces and socialist production relations whose developmental potencies have not yet been exhausted and have a bearing upon the creative activity of the working class. The second hypothesis refers to integrative processes in the area of interest; here it is essential persistently to develop an orientation towards the unification of class and social interests, to prefer all-social interests to individual ones. The third hypothesis is concerned with the dialectics of the relation between the working and the non-working sphere that objectively represent the object of cultivation and integration processes. The fourth hypothesis deals with the position of the working class in the dialectics of homogenization and differentiation processes representing an important source of its internal dynamics. The working class is not fading away in these processes but continues developing hand in hand with the growth of the entire social structure into a society of a new type where progressive social characteristics of the working class are appropriated by all social groups.